

પ્રવાસનની દૃષ્ટિએ સરદાર સરોવર

સુનિતાબેન સિંઘાભાઈ વસાવા

M.Phil. Research Scholar History
Gujarat Vidyapath Ahmedabad

ટૂંકસાર

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ દ્વારા આયોજીત એક દિવસીય નેશનલ સેમિનારમાં સંશોધન પેપર રજૂ કરવાનો મારો વિષય છે. ‘પ્રવાસનની દૃષ્ટિએ સરદાર સરોવર’. ‘પ્રવાસ’ શબ્દ સાંભળતાં જ આબાલવૃદ્ધ સૌના મનમાં નિત નવા ભાવો અંકુરિત થઈ જાય છે. ‘પ્રવાસી’ (Tourist) શબ્દ ‘પ્રવાસ’ (Tour) શબ્દ પરથી આવ્યો છે. અંગ્રેજી ભાષાનો આ શબ્દ લેટિન ભાષાના શબ્દ ‘Toruns’ પરથી ઊતરી આવ્યો છે. એનો અર્થ ‘વર્તુળ કરવા માટેનું સાધન’ એમ થાય છે. પ્રવાસનનો સામાન્ય અર્થ ઘર બહાર માણલો આનંદનો સમય, આનંદની અનુભૂતિ કે સંતોષ અને પૈસાનું પૂરું વળતર. બીજી રીતે કહીએ તો “આનંદ પ્રમોદ કે મનોરંજનના ઉદ્દેશની પ્રાપ્તિ અર્થે કરવામાં આવતી યાત્રા એટલે પ્રવાસન. આમ, પ્રાચીન સમયથી જ પ્રવાસનું મહત્વ વિશેષ રહ્યું છે. જેમાં ધાર્મિક અને વેપાર અર્થે પ્રવાસ થતો પરંતુ સાંપ્રત સમયમાં પ્રવાસનના હેતુઓ બદલાયા છે. જેમાં સૂર્યસ્નાન, સમુદ્રદર્શન, સાંસ્કૃતિક-સામાજિક અને રાજકીય મિલન વગેરે હેતુથી કરવામાં આવે છે. તદ્ઉપરાંત પ્રવાસ દરમ્યાન જોયેલા ઐતિહાસિક સ્થાપત્યો, કિલ્લો, મહેલો, મંદિરો, ભોયરાં, મ્યૂઝિયમ, વાવો, ફૂવો વગેરે ઐતિહાસિક સ્થળોનો પ્રવાસ થતો હોય છે. તેથી, એમ કહી શકાય કે પ્રવાસન અને ઇતિહાસ વચ્ચે પણ ઘણો સંબંધ છે.

ગુજરાતના નર્મદા જિલ્લામાં કેવડિયા ખાતે આવેલ સરદાર સરોવર આપણા દેશની મહત્વની બહુહેતુક યોજના છે. જે પૈકી સિંચાઈ અને વીજ ઉત્પાદન મુખ્ય હેતુઓ

છે અને એક પ્રવાસન સ્થળ તરીકે પણ ઓળખાય છે. સ્વતંત્રતા પૂર્વે જ એક યોજના વિચારાઈ હતી કે નદી પર બંધ બાંધવામાં આવે અને 1947માં સરદાર પટેલનું સરદાર સરોવર નર્મદા યોજનાનું સ્વપ્ન ઈ.સ.1960માં નર્મદા યોજના બંધની ઊંચાઈ 320 ફૂટ કરવાનું વિચાર્યું. ત્યારબાદ 320 થી 425 ફૂટ કરી આપવા કેન્દ્ર સરકાર સામે દરખાસ્ત ઈ.સ.1961 માં નેહરુના હસ્તે શિલાન્યાસ કરવામાં આવ્યો. યોજનાના ખાતમુહૂર્ત થયાના 18 વર્ષે ટ્રિબ્યુનલ દ્વારા નર્મદા યોજના ડેમની ઊંચાઈ 138.62 મીટર રાખવાના ચૂકાદા. ઈ.સ.1988માં સરદાર સરોવર નિગમની સ્થાપના કરી અને 2006 સુધીમાં ડેમની ઊંચાઈ 138.62 મીટર લઈ જવા મંજૂરી આપી. ડેમ ખાતે 30 દરવાજા લગાડવાની મંજૂરી મળી. આ કામગીરી જૂન 2014 માં શરૂ કરી માર્ચ 2017 માં પૂર્ણ કરી. 16મી જૂન 2017ની સાંજે ડેમના 30 દરવાજા બંધ કરવાની મંજૂરી અને આ યોજનાનો કુલ ખર્ચ 50,000 કરોડને પાર છે.

આ યોજનાથી ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર અને રાજસ્થાનને લાભ થશે. જેમાં ગુજરાતમાં 15 જિલ્લાનાં 73 તાલુકાના ગામોને અને રાજસ્થાનમાં 2,246,000 હેક્ટર, મહારાષ્ટ્રમાં 31,500 હેક્ટર જમીને સિંચાઈનો લાભ. તે ઉપરાંત ઉત્પન્ન થયેલ વિજળી મધ્યપ્રદેશમાં 57% , મહારાષ્ટ્રમાં 27% અને ગુજરાતમાં 16% પ્રાપ્ત થાય છે.

સરકારે લોખંડી પુરુષની પ્રતિમા સ્થાપિત કરવાનું નક્કી કર્યું છે. જેને ‘The Statue of Unity’ નામ આપવામાં આવશે. તેમજ પ્રવાસન પ્રવૃત્તિના વિકાસના ભાગરૂપે પ્રવાસીઓની સુવિધા અર્થે બંધસ્થળ અને પ્રવાસનરૂટ પર વિવિધ સુવિધાઓ કરવામાં આવી છે અને સુવિધાઓ કરવામાં આવનાર છે. ઇત્યાદિની માહિતી આપવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવેલ છે.

પ્રસ્તાવના :

‘પ્રવાસી’ (Tourist) શબ્દ ‘પ્રવાસ’ (Tour) શબ્દ પરથી આવ્યો છે. પ્રવાસી શબ્દની ઉત્પત્તિ ઈ.સ.1292 માં થઈ હતી. અંગ્રેજી ભાષાનો આ શબ્દ લેટિન ભાષાના શબ્દ ‘Toruns’ પરથી ઊતરી આવેલ છે. એનો અર્થ એ થાય છે કે, ‘વર્તુળ કરવા માટેનું સાધન.’ 17મી સદીના શરૂઆતમાં દૂર શબ્દનો ઉપયોગ એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે

જવાની ક્રિયા માટે થતો હતો. જ્યારે 18મી સદીના શરૂઆતમાં દૂર શબ્દનો ઉપયોગ આનંદ પ્રમોદની યાત્રા અર્થે વપરાવા લાગ્યો.¹

પ્રવાસનનો સામાન્ય અર્થ 'happy time Celebrated Outside home' કે જે પ્રવાસીને 'Sense of enjoyment, satisfaction and complete value of money' ની પ્રતીતિ કરાવે છે એટલે કે "ઘર બહાર માણેલો, આનંદનો સમય, આનંદની અનુભૂતિ કે સંતોષ અને પૈસાનું પૂરું વળતર."² બીજી રીતે કહીએ તો, "આનંદપ્રમોદ કે મનોરંજનના ઉદ્દેશની પ્રાપ્તિ અર્થે કરવામાં આવતી યાત્રા એટલે પ્રવાસન."³

હેન્ઝકર અને કાપ્ફ પ્રવાસનની વ્યાખ્યા આપતા લખે છે કે, "પ્રવાસન એવી ઘટનાઓ અને સંબંધોનો સમૂહ છે. જે પરદેશીઓનાં આગમન અને રહેણાંકમાંથી જન્મે છે. જેમાં વ્યક્તિનો કાયમી વસવાટ કે વ્યવસાયનો ઉદ્દેશ હોતો નથી."

પ્રાચીન સમયમાં હિંદુઓ, મુસલમાનો, ખ્રિસ્તીઓ અને યહૂદીઓ પોતપોતાની ધાર્મિક માન્યતાને અનુસરવા કાશી, મક્કા અને જેરૂસલેમ જેવા પવિત્ર સ્થાનોની યાત્રાએ જતા હતા. મધ્ય એશિયામાં પશ્ચિમથી પૂર્વે સુધી વિસ્તરેલા રેશમમાર્ગ ઉપર પણ વેપાર અર્થે પ્રવાસ થતો હતો. પરંતુ, સાંપ્રત સમયમાં પ્રવાસનનાં હેતુઓ બદલાયા છે. ધાર્મિક માન્યતા, ઉપરાંત સૂર્યસ્નાન, સમુદ્રદર્શન, સાંસ્કૃતિક-સામાજિક અને રાજકીય મિલન, મિત્રો અને સગાંવહાલાંઓનું આતિથ્ય, ધંધાનો વિકાસ, અધિવેશનો, પરિષદો અને પરિસંવાદોમાં હાજરી વગેરે હેતુઓથી પ્રવાસ કરવામાં આવે છે.⁴

પ્રવાસન અને ઇતિહાસને પણ થોડો ઘણો સંબંધ છે. જેમાં પ્રવાસ દરમિયાન તેણે જોયેલાં ઐતિહાસિક સ્થાપત્યો, કિલ્લો, મહેલો, સંસદભવનો, મંદિરો, ભોંયરાં વગેરેના નિરૂપણમાં ઐતિહાસિક સત્યનું સંયોજન જોવા મળે છે. ઇતિહાસકારને સમગ્ર દેશની રાજા અને પ્રજા બંનેની ચડતી-પડતીની કથા તથા પુરાવાને તર્કથી આલેખવાના હોય છે.⁵

આમ, ઐતિહાસિક સ્થળો, વાવો, ફૂવો, આઝાદીની યાદ અપાવનાર સ્થળો અને સ્મારકો, મ્યૂઝિયમ વગેરેનો પ્રવાસન સાથે સંબંધ જોડાયેલો છે.

સરદારની પ્રતિમા અને જળાશય

તમે જો એકાદ રાત્રિનું રોકાણ થઈ શકે તેવા કોઈ સ્થળે પ્રવાસ માટે જવા માંગતા હોય તો તમે ઘણાં વિકલ્પો શોધશો. કારણ કે, દરેક વ્યક્તિની પસંદગી અલગ-અલગ હોય છે. કોઈક વન્યજીવોને પસંદ કરે છે. તો કોઈક કુદરતને પસંદ કરે છે. અમુક લોકોને દરિયાકિનારો પસંદ છે અને કેટલાંક ઐતિહાસિક અને ધાર્મિક સ્થળોની મુલાકાત લેવા ઈચ્છતા હોય છે. એક જ સ્થળે તમને ગમતી બધી જ વસ્તુ મળી જાય તેવું ભાગ્યે જ બને છે પણ તમે એવું સ્થળ પસંદ કરી શકો જ્યાં પગદંડી હોય, પાણીનાં ઘોઘ હોય, વન્યજીવો હોય અને એક સુંદર રમણીય સ્થળ હોય. શું દુનિયામાં આવું કોઈ સ્થળ છે ? મૂંઝવણની જરાપણ જરૂર નથી. નર્મદાના પ્રદેશમાં આ બધું જ તમને એક સ્થળે અને એક સાથે જ જોવા મળી શકે છે. શૂરપાણેશ્વર વન્યજીવ અભ્યારણ જ્યાં વન્યજીવો, નિનાઈ ઘોઘ, ચાલવા માટેની ઘણી બધી પગદંડીઓ અને સરદાર સરોવર ડેમ આવેલ છે. હાલમાં સરદાર સરોવર ડેમનાં લીધે હજારો કિ.મી. દૂર વસવાટ કરતા ખેડૂતો પણ નર્મદાના પાણી મેળવી રહ્યાં છે અને પોતાના ખેતરમાં આખું વર્ષ ખેતી કરતા થયા છે. આ બધું જ નર્મદા ડેમને આભારી છે.

મધ્યપ્રદેશના અમરકંટકથી ઉદભવતી નર્મદા નદી આ દ્વિકલ્પની સૌથી લાંબી નદી છે. આ નદી ત્રણ રાજ્યો મધ્યપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાંથી પસાર થઈ ખંભાતના અખાતમાં જઈ સમુદ્રને મળે છે. નર્મદા નદી એ ભારતની પાંચમી મોટી નદી છે. નર્મદા નદી 1163 કિ.મી.નાં અંતરે સરદાર સરોવર ડેમ અને 1312 કિ.મી.ના અંતરે અરબી સમુદ્રને મળે છે. ચોમાસાની ઋતુ દરમિયાન વધુ વરસાદનાં પરિણામે પાણી વધતા ડેમમાં પાણીનું સ્તર 488 મી. જેટલી ઊંચાઈએ પહોંચી જાય છે. 17 સપ્ટેમ્બર, 1994માં આવેલ પૂરમાં 2.5 મિલિયન ક્યુસેક સુધી અને ઉનાળા દરમિયાન ઓછામાં ઓછું 300 ક્યુસેક પાણી નોંધાયું છે. ડેમની વર્તમાન બાંધણી પ્રાણે 3.07 મિલિયન ક્યુસેક પાણી સમાઈ શકે છે. 97410 ચો.કિ.મી. જેટલા કુલ વિસ્તારમાં નર્મદા નદી વિસ્તરેલી છે. આ સમગ્ર વિસ્તાર ત્રણ રાજ્યોમાં વિભાજિત થાય છે. મધ્યપ્રદેશમાં 85858 ચો.કિ.મી. મહારાષ્ટ્રમાં 1658 ચો.કિ.મી. અને ગુજરાતમાં 9894 ચો.કિ.મી.નો વિસ્તાર નર્મદા નદીએ રોક્યો છે. સરદાર સરોવર ડેમનો નળ વિસ્તાર 88000 ચો.કિ.મી. જેટલો જ છે અને અહીંનો મહત્તમ વરસાદ 112 મિ.મિ. નોંધવામાં આવ્યો છે. ડેમ ઘણો વિશાળ

છે તેની ઊંચાઈ 1210 મીટર અને તળિયાથી ઊંચાઈ 163 મીટર નક્કી કરવામાં આવી છે. ભારતમાં આ ડેમ ત્રીજો સૌથી મોટો ડેમ છે. કોન્ક્રીટ વોલ્યુમની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો સરદાર સરોવર ડેમ વિશ્વની બીજો સૌથી મોટો ડેમ છે. નર્મદા ડેમની મુખ્ય કેનાલ પાણીથી સમૃદ્ધ છે. સિંચાઈ માટે બનાવવામાં આવેલ આ કેનાલ વિશ્વની સૌથી મોટી કેનાલ છે. જેની લંબાઈ 458318 કિ.મી. છે. જે ગુજરાતમાં થઈને રાજસ્થાન સુધી પહોંચે છે.

વિશાળ નર્મદા નદી પ્રતિવર્ષે ભરપૂર પાણી વહાવે છે. તે કશા કામમાં આવતું નથી. ઊલટું કાંઠે આવેલા ભરૂચ વગેરે નગરો તથા ગામોને વારંવાર પૂર પ્રસરાવી તેમનો વિનાશ કરે છે. સ્વતંત્રતા પૂર્વે જ ઈ.સ.1945માં એક યોજના વિચારાઈ હતી. નદી પર બંધ બાંધવામાં આવે અને તે 150 મીટર ઊંચો હોય તો પૂરનો ભય જતો રહે તેમજ બીજા ઘણા લાભ થાય. કચ્છ તથા ઉત્તર ગુજરાતમાં વરસાદ ઓછો અને અનિયમિત છે, ત્યાં નિયમિત પીવાનું અને સિંચાઈનું પાણી આપી શકાય. ઉદ્યોગોને ઘણું પાણી જોઈએ છે. પાણીની છૂટ થાય તો ઉદ્યોગોનો વિકાસ થાય. ઊંચા બંધનું પાણી પડે તેથી ભરપૂર વીજળી ઉત્પન્ન કરી શકાય તે ઘરોને અજવાળું અને કારખાનાંને ગતિ આપે. નર્મદા જળનો ઉપયોગ સિંચાઈ અને વીજળી ઉત્પન્ન કરવા માટે કરવો જોઈએ એવો વિચાર ઈ.સ.1946માં આવ્યો હતો. આ સમયે નર્મદા સહિત અન્ય સાત યોજનાઓની વિચારણા કરવામાં આવી હતી. ઘણાં બધા સંશોધન બાદ ડેમ બાંધવા માટે ગુજરાતના નર્મદા પ્રદેશનો ગોરા વિસ્તાર પસંદ કરવામાં આવ્યો. નહેરો મોટી કરાય તો તેમાં નાના વહાણો ફરી શકે. બંધ પાછળ વિશાળ જળાશય બને તેથી આસપાસના પ્રદેશમાં તાપ ઘટે અને પર્યટન માટે એક સુંદર સ્થાન મળે. આ સ્થળ આદિવાસી વિસ્તારમાં છે. આદિવાસીઓને પહાડી પ્રદેશમાં આજીવિકા માટે ભારે શ્રમ કરવો પડે છે તેમને આવક વધારવાના અવસર મળે. નર્મદા નદી મધ્યપ્રદેશમાંથી નીકળે છે અને તેનો મોટો ભાગ મધ્યપ્રદેશમાં વહે છે. કેટલોક ભાગ ગુજરાતમાં વહી ભરૂચ પાસે ખંભાતના અખાતમાં મળે છે. આ યોજનાથી ગુજરાત અને મધ્યપ્રદેશને પારાવાર લાભ થાય છે. આ યોજના જરા વિસ્તૃત કરતા પાસેનાં બીજા બે રાજ્યો મહારાષ્ટ્ર અને રાજસ્થાનને પણ પાણી અને વીજળીનો લાભ થાય.⁶ ગુજરાતના નર્મદા

જિલ્લામાં કેવડિયા ખાતે આવેલ સરદાર સરોવર કે નર્મદા યોજના આપણા દેશની મહત્વની બહુહેતુક યોજના છે. જેમાં સિંચાઈ અને વીજઉત્પાદન મુખ્ય હેતુઓ કહી શકાય અને એક પ્રવાસન સ્થળ તરીકે પણ ઓળખાય છે.

સરદાર સરોવર યોજનાની ઐતિહાસિકતા :

સરદાર સરોવર કે નર્મદા યોજનાની ઐતિહાસિક તવારીખ નીચે પ્રમાણે છે.

1. સરદાર પટેલનું ઈ.સ.1947માં સરદાર સરોવર નર્મદા યોજનાનું સ્વપ્ન.
2. વાસ્તવમાં દેશની આઝાદી પછી તરત જ નર્મદા નદી ઉપર 7 ડેમનું નિષ્ણાંતોનું સૂચન.
3. ઈ.સ.1960માં મહારાષ્ટ્રથી અલગ નવરચિત ગુજરાત રાજ્યની જીવાદોરી લેખે નર્મદા યોજનાનું સ્વપ્ન સળવળ્યું.
4. પ્રથમવાર ઈ.સ.1960માં નર્મદા યોજના બંધની ઊંચાઈ 320 ફૂટ કરવાનું પ્રથમ અને પ્રાથમિક આયોજન કરવામાં આવ્યું.
5. ગુજરાત સરકાર તરફથી ઈ.સ.1960માં જ આ ઊંચાઈ 320 ફૂટથી વધારીને 425 ફૂટ કરી આપવા કેન્દ્ર સરકાર સમક્ષ દરખાસ્ત કરી.⁷
6. ગુજરાતમાં નર્મદાનો પ્રવેશ થાય છે, ત્યાં બંધ બાંધવા તા.5-4-1961ના દિવસે વડાપ્રધાન જવાહરલાલ નહેરુના હસ્તે શિલાન્યાસ કરાયો.⁸
7. ઈ.સ.1960-61 માં સરદાર સરોવર નર્મદા યોજનાના બજેટનું મૂળ કદ માંડ થોડાક કરોડ રૂપિયા.
8. ઈ.સ.1965માં મધ્યપ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્ર વચ્ચે જળસંધિ થઈ.
9. ઈ.સ.1969માં નર્મદાનાં પાણીની વહેંચણી અંગે મતભેદ નિવારણ માટે નર્મદા ટ્રિબ્યુનલની રચના થઈ.

10. મધ્યપ્રદેશ ગુજરાતની 425 ફૂટની માગણી માટે પહેલા સહમતી દર્શાવ્યા પછી અલાયદો બંધ બાંધવાનું શરૂ કર્યું એ સાથે જ વિવાદનાં બીજાં રોપાયાં.
11. ઈ.સ.1994 માં ગુજરાત અને મધ્યપ્રદેશ એમ બે રાજ્યના સંઘર્ષ વચ્ચે કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા ડૉ.ખોસલા કમિટિની રચના.
12. ડૉ.ખોસલા કમિટિ દ્વારા બંને રાજ્યમાં 500-500 ફૂટની ઊંચાઈવાળા બે બંધની ભલામણ કરી જેનો બંને રાજ્યની સરકાર દ્વારા અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો.
13. આ યોજનામાં ભાગીદાર રાજ્યોની સરકાર વચ્ચે 4 વર્ષ સળંગ બેઠકોના દૌર પછી પણ ઉકેલ ધૂંધળો બન્યો.
14. નર્મદા વોટર ડિસ્પ્યુટ ટ્રિબ્યુનલ (ઓથોરિટી) દ્વારા સ્થાપનાથી લઈને સળંગ 10 વર્ષ ભાગીદાર રાજ્યો સાથે પરામર્શ અને પરામર્શના અંતે ટ્રિબ્યુનલનો ઈ.સ.1979માં ઐતિહાસિક ચુકાદો. જે મુજબ આગળ ધપી નર્મદા યોજના.
15. નર્મદા યોજનાનું ખાતમુહૂર્ત થયાના ઈ.સ.1961 પછી છેક 18 વર્ષે ઈ.સ.1979માં ટ્રિબ્યુનલ દ્વારા નર્મદા યોજના ડેમસાઈટની ઊંચાઈ 445 ફૂટ એટલે 138.68 મીટર રાખવાના ચૂકાદા સાથે ચાર રાજ્યો (ગુજરાત, મધ્યપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, રાજસ્થાન) વચ્ચે જળ અને વિજળીની વહેંચણી.
16. ટ્રિબ્યુનલના આ ચૂકાદા પછી પણ વિસ્થાપિતો, નાણાંકીય ભંડોળ અને પર્યાવરણીય મંજૂરી વિષયક વિવિધ વિવાદોમાં યોજના અટવાઈ કે અવરોધાય.
17. ગુજરાત સરકાર દ્વારા ઈ.સ.1988માં યોજનાલક્ષી કામગીરી એક જ છત્ર નીચે થઈ શકે એવા ઉમદા હેતુ સાથે સરદાર સરોવર નર્મદા નિગમની સ્થાપના.
18. ઈ.સ.1987માં નર્મદા મુખ્ય ડેમના બાંધકામનો આરંભ અને આ સાથે રૂબરૂમાં જતા ગામોના વિસ્થાપિતોના જૂથની આગેવાની લઈને નર્મદા બચાવો આંદોલનની શરૂઆત.

19. ઈ.સ.1988માં કેન્દ્ર સરકારના આયોજન પંચ તરફથી યોજના માટે રૂપિયા 6,406 કરોડ ખર્ચની મંજૂરી.⁹
20. ઈ.સ.1992 માં વિશ્વ બેન્ક દ્વારા વિસ્થાપિતોનું 6 મહિનામાં અન્યત્ર પુનઃવસન કરવાની શરત સાથે લોનની ઓફર.
21. વિશ્વ બેન્કની 6 મહિનાવાળી શરત મુજબનો અમલ અશક્ય હોવાથી ગુજરાત સરકારે વિશ્વ બેન્કની લોન ફગાવી દીધી.
22. ઈ.સ.1994માં નર્મદા બચાવો આંદોલનના કારણે મધ્યપ્રદેશ વિધાનસભા દ્વારા નર્મદા કન્ટ્રોલ ઓથોરિટીને નિર્દેશ કરીને ડેમની ઊંચાઈ 80.30 મીટર સુધી સ્થગિત કરી.¹⁰
23. સુપ્રિમ કોર્ટનો મે-1995માં ડેમની ઊંચાઈ વધારવા સામે મનાઈનો હુકમ.
24. ઈ.સ.1995માં મેઘા પાટકરના આંદોલન અને છેક સુપ્રિમ કોર્ટ સુધી મામલો પહોંચવાના કારણે કામગીરી સળંગ 4 વર્ષ ઠપ્પ.
25. સુપ્રિમ કોર્ટમાં સુનાવણી દરમિયાન ફેબ્રુઆરી 1999માં તબક્કાવાર ઊંચાઈ વધારવાની ફોર્મ્યુલાને મંજૂરી આપી.
26. સુપ્રિમ કોર્ટ દ્વારા ઓક્ટોબર-2000માં બાકી રહેલા વિસ્થાપિતોના પુનઃવસન અને પર્યાવરણીય સુરક્ષાની કામગીરી પૂર્ણ કરવાની શરતે ડેમની ઊંચાઈ 138.68 મીટર લઈ જવાનો ઐતિહાસિક ચૂકાદો કરવામાં આવ્યો.
27. તા.09, એપ્રિલ, 2006ના રોજ ગુજરાતના તત્કાલીન મુખ્યમંત્રીશ્રી અને હાલના વડાપ્રધાન શ્રી નરેન્દ્રભાઈ મોદી દ્વારા તત્કાલીન યુ.પી.એ. સરકાર સમક્ષ ડેમની કામગીરી આગળ ધપાવવા 51 કલાકના પ્રતીક ઉપવાસ.
28. ઈ.સ.2006 સુધીમાં ગુજરાત સરકારની અસરકારક કામગીરીના પ્રતાપે ડેમની ઊંચાઈ 138.62 મીટર સુધી લઈ જવા ડેમના દરવાજા ખસેડવા મંજૂરી આપી.

- પરંતુ, ટ્રિબ્યુનલના પુનઃવસન જૂથે સંતોષ વ્યક્ત કર્યો. પરંતુ નર્મદા કન્ટ્રોલ ઓથોરિટી દ્વારા ડેમના દરવાજાની એટલે ઊંચાઈ વધે એ માટે મંજૂરી નહીં આપી.
29. જૂન 2013 માં પુનઃવસન કામગીરી સંપૂર્ણ થવાની સાથે ટ્રિબ્યુનલ પુનઃવસન જૂથે સંતોષ વ્યક્ત કર્યો. પરંતુ, નર્મદા કન્ટ્રોલ ઓથોરિટી દ્વારા ડેમના દરવાજાની એટલે ઊંચાઈ વધે એ માટે મંજૂરી નહીં.
30. જૂન 2014 માં પુનઃવસન જૂથ અને નર્મદા કન્ટ્રોલ ઓથોરિટી દ્વારા ડેમસાઈટ ઉપર 30 દરવાજા બેસાડવાની મંજૂરી આપી.
31. ડેમ ખાતે દરવાજા લગાડવાની કામગીરીનો જૂન-2014 માં આરંભ કર્યો અને માર્ચ 2017માં કામગીરી પૂર્ણ કરી.
32. નર્મદા બચાવો આંદોલન અને મેઘા પાટકર દ્વારા વિસ્થાપિતોને ન્યાય માટે રજૂઆત વિરોધીઓની રજૂઆત સંદર્ભે માર્ચ-2017માં સુપ્રિમ કોર્ટ તરફથી બાકી રહેલા તમામ વિસ્થાપિતોની ડૂબમાં જતી જમીન સામે ગુજરાત સરકાર જુલાઈ-2017 સુધીમાં આર્થિક વળતર ચૂકવે, જેના બદલામાં વિસ્થાપિતોને જુલાઈ-2017 સુધીમાં ખસી જવાનો આદેશ.
33. તા.16મી જૂન 2017ની મોડી સાંજે નવી દિલ્હી ખાતેથી નર્મદા કન્ટ્રોલ ઓથોરિટી દ્વારા ડેમસાઈટના તમામ 30 દરવાજા બંધ કરવાની મંજૂરી આપી અને તા.17મી જૂન 2017ની સંધ્યાએ દરવાજા બંધ કરવાની પ્રક્રિયા સાથે ડેમની કામગીરી સંપૂર્ણ સમાપ્ત થઈ.
34. તા.17મી જૂન, 2017ના રોજ મુખ્ય મંત્રી શ્રી અને નાયબ મુખ્ય મંત્રી શ્રી દ્વારા નર્મદાનાં નીરનાં વધામણા અને દરવાજા બંધ કરવાની કામગીરી સાથે જ પહેલીવાર ડેમની ઊંચાઈ 138.68 મીટર.
35. ઈ.સ.2017 માં યોજનાનો કુલ ખર્ચ એટલે યોજનાનું કુલ કદ રૂપિયા 50,000 કરોડને પાર.¹¹

સરદાર સરોવર યોજનાના લાભ/રાજ્યને વરદાન :

1. ગુજરાતની બહુહેતુક નર્મદા યોજનાથી ગુજરાત, રાજસ્થાન અને મહારાષ્ટ્રને લાભ થશે.
2. ગુજરાતની અડધી વસ્તી સુધી નર્મદાનું પાણી પહોંચશે.
3. ડેમસાઈટ ખાતે 30 દરવાજા. તેમાંથી એક દરવાજો ખોલવા સાથે 1 લાખ ક્યુસેક પાણીની વહનક્ષમતા.
4. સૌ પ્રથમવાર ઈ.સ.1995 માં 19 દરવાજાનું રૂપિયા 50 કરોડના ખર્ચે નિર્માણ.
5. દરવાજાની કામગીરી સાથે હવે 7.70 મિલિયન એકર ફૂટ જળ સંગ્રહક્ષમતા.
6. ગુજરાત સરકારની રાજ્યવ્યાપી (મહત્તમ 15 જિલ્લામાં) કેનાલ નેટવર્કની શ્રેષ્ઠતમ કામગીરી.
7. ગુજરાતમાં 15 જિલ્લાના 73 તાલુકાના 3,112 ગામોની 18.45 લાખ હેક્ટર જમીનને સિંચાઈનો લાભ ઉપલબ્ધ છે.
8. રાજસ્થાનમાં બાડમેર અને જાલોર જિલ્લાની 2,46,000 હેક્ટર જમીનને સિંચાઈનો લાભ થશે.
9. મહારાષ્ટ્રની 31,500 હેક્ટર જમીનને સિંચાઈનો લાભ થશે.
10. નર્મદા યોજના પૂર્ણ થવાની સાથે હવે વર્ષે દહાડે વીજ ઉત્પાદનનાં રૂપિયા 200 કરોડના મૂલ્યનો વધારો શક્ય છે.¹²
11. ગુજરાતનાં 53% ગામોને આ યોજનાથી પીવાનાં પાણીનો લાભ મળી રહ્યો છે. જેમાં અતિદુષ્કાળ ગ્રસ્ત એવા કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રનાં ગામોનો સમાવેશ થાય છે. માત્ર અહીં પીવા માટેનું પાણી જ નહીં પણ ઔદ્યોગિક એકમોને પણ પાણી પૂરું પાડવામાં આવે છે. જેથી ગુજરાતના આર્થિક વિકાસને બળ મળી રહે.¹³

12. 1200 મેગાવૉટનો રીવર બેડ પાવરહાઉસ અને 250 મેગાવૉટ કેનાલ પાવરહાઉસની સ્થાપના થઈ ચૂકી છે. આ યોજનાની મદદથી પશ્ચિમ ગ્રીડ માટે વીજળી ઉત્પાદન થવાથી ત્રણ રાજ્યોમાં વીજળીનો પ્રશ્ન હલ થયો છે.¹⁴
13. ઉત્પન્ન થયેલ વીજળી મધ્યપ્રદેશમાં 57%, મહારાષ્ટ્રમાં 27% અને ગુજરાતમાં 16% પ્રાપ્ત થાય છે.¹⁵
- 14 ગામડામાં દસ લાખ લોકોને કાયમ માટે રોજી મળ્યા કરશે.
- 15 ગુજરાતનાં પાંચ વિખ્યાત અભ્યારણોને નવજીવન મળશે.¹⁶
- 16 ગુજરાતને વીજળીનો બીજો પણ લાભ થશે. ભૂપૃષ્ઠ પર જળની ઉપલબ્ધિને અભાવે અસંખ્ય પંખો જે દિન-રાત ભૂગર્ભમાંથી પાણી ખેંચ્યા કરે છે. તેની મોટા ભાગના કિસ્સાઓમાં જરૂર નહીં રહે, બહુ બહુ તો ઓછી ઊંડાઈથી આ પાણી ખેંચવાનું રહેશે. આ કારણે વીજળીનો બચાવ થતાં લગભગ 600 મેગાવૉટ વીજળીનો બચાવ થશે. આમ, ગુજરાતને આ યોજનાથી 832 મેગાવૉટ વીજળીનો કુલ લાભ મળશે.
- 17 37,000 હેક્ટરમાં મીઠા પાણીનું સરોવર થતાં પર્યાવરણ સુધરશે. પર્યાવરણ બીજી અનેક રીતે પણ સુધરવાનું જ છે. નર્મદાના સ્ત્રાવ વિસ્તારોમાં વન ઘનિષ્ઠ થશે. સર્વત્ર નવાં વન ઊભા થશે. જમીન સુધારણાને કારણે જમીનનું ધોવાણ અટકશે.¹⁷
- 18 ખંભાતના અખાતની આસપાસના છ જિલ્લા - ભરૂચ, વડોદરા, અમદાવાદ, આણંદ, સુરેન્દ્રનગર અને ભાવનગર જિલ્લાઓમાં કાંઠા વિસ્તારોની, દરિયાનાં પાણીની ભૂગર્ભ આક્રમણથી ક્ષારવાળી થઈ ગયેલી 64 ટકા જેટલી જમીનમાં ક્ષારીકરણની પ્રક્રિયા અટકાવશે, એટલે જ નહીં, તેને ઊલટાવી દેશે અને આ જમીનો ફરીથી ફળરૂપ અને ઉપજાઉ બનશે.¹⁸

સરદારની પ્રતિમા :

સરદાર સરોવર ડેમ એ ગુજરાતનું ગૌરવ છે. દર વર્ષે હજારો પ્રવાસીઓ આ ડેમ જોવા પધારે છે. જેથી, સરકારે વિચાર્યું છે કે આ સ્થળને આકર્ષક બનાવવું. કોઈપણ સફળતા માટે રાષ્ટ્રની એકતા જરૂરી છે. સ્વાતંત્ર્ય બાદ આપણે દેશ નાના મોટા રજવાડાંઓમાં વહેંચાયેલો હતો. આ ભારતને અખંડ ભારત બનાવનાર હતા શ્રી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ. જેથી, તત્કાલીન ગુજરાત સરકારે આ લોખંડી પુરુષની પ્રતિમા અહીં સ્થાપિત કરવાનું નક્કી કર્યું છે. જેને “The Statue of Unity” નામ આપવામાં આવશે. આ પ્રતિમા માત્ર બધી જ રીતે અલગ જ નહીં પણ વિશ્વની સૌથી ઊંચી પ્રતિમા બનશે. આ પ્રતિમાની ઊંચાઈ 182 મીટર પ્રયોજવામાં આવી છે. જે Statue of Liberty કરતાં પણ બમણી છે. આ પ્રતિમા સરદાર સરોવર ડેમ તરફ જોઈ રહી હોય તેવી હશે અને 20,000 ચો.કિ.મી.માં વિસ્તરેલ હશે. આ પ્રતિમા કૃત્રિમ રીતે બનાવેલ સરોવરની મધ્યમાં પ્રસ્થાપિત થશે જેનો વિસ્તાર 12 કિ.મી. જેટલો હશે. આ પ્રતિમાને માત્ર એક સ્મૃતિચિહ્ન માનવીની જરૂર નથી. આ પ્રતિમાની સાથે ઘણાં કાયદા જોડાયેલા છે એવી ધારણા છે કે આ સ્થળ એ સામાજિક આર્થિક વિકાસમાં પણ મદદરૂપ થશે. સરદાર સરોવરની આસપાસના વિસ્તારમાં આદિવાસી સમુદાયનો વિકાસ, પ્રકૃતિશિક્ષણ, સામાજિક એકમોનો વિકાસ, સ્થાનિક સમુદાય માટે રોજગારી કે જેઓ જંગલ અને પર્યાવરણ ઉપર આધારિત છે તે સૌ આ વિસ્તારનાં વિકાસ માટે પાયારૂપ બાબતો કે પાયારૂપ આધારસ્તંભો છે. આ સિવાય અહીં ભારતની સ્વાતંત્ર્ય ચળવળની ગાથા દર્શાવતું પ્રદર્શન, સુંદર બગીચા, માર્ગ વ્યવહાર સુધારણા, સરળ વાહન વ્યવહારની સુવિધા, નદીકિનારાનો વિકાસ, વેલી ઓફ ફ્લાવર્સ, હોટલની સુવિધાઓ, તાલીમ, શિક્ષણ, સંશોધન અને વધારાના પ્રવાસન માર્ગોનો વિકાસ પણ થઈ શકશે.

The Statue of Unity ના બાંધકામની પ્રક્રિયા જેને પ્રથમ તબક્કે કહી શકાય તે શરૂ થઈ ચૂક્યો છે અને ટૂંક સમયમાં લોખંડી પુરુષની વિશાળ પ્રતિમા આપણી નજર સમક્ષ હશે. સરકાર માને છે કે, સરદાર સરોવર ડેમ નજીક આ

‘The Statue of Unity’ હોવાથી આ વિસ્તારનો જ નહીં પણ સ્થાનિક સમુદાયનો પણ મોટાપાયે વિકાસ થશે.19

પ્રવાસન પ્રવૃત્તિ :

પ્રવાસન પ્રવૃત્તિનાં વિકાસનાં ભાગરૂપે પ્રવાસીઓની સુવિધા અર્થે બંધ સ્થળ અને પ્રવાસન રૂટ પર વિવિધ સુવિધાઓ જેવી કે રિસેપ્શન સેન્ટર, વિશ્રામ કુટિરો, વ્યૂ પોઇન્ટ નં.1, 2 અને 3 પર બગીચાઓ, શૌચાલયો, પીવાનાં પાણીની વ્યવસ્થા, ડાઇક નં.3 માં બોટિંગની વ્યવસ્થા વગેરે કરવામાં આવે છે તે ઉપરાંત પોન્ડ નં.1 માં 45 મીટર ઊંચાઈનો વોટર જેટ ફાઉન્ટેન બનાવશે.²⁰

કેવડિયા કોલોની ખાતે સરદાર સરોવર બંધ સ્થળ તથા તેની આસપાસના વિસ્તારનો એક પ્રવાસન સ્થળ તરીકે તબક્કાવાર વિકાસ હાથ ધરી વિકાસલક્ષી કામોનાં આયોજન અને અમલીકરણ વ્યવસાયિક અભિગમથી હાથ ધરવામાં આવેલ છે તે માટે નીચેના પ્રોજેક્ટસ તૈયાર કરવામાં આવી રહેલ છે.

રીસેપ્શન સેન્ટરનો વિકાસ, કોકોડાઇલ વ્યૂ પોઇન્ટ, નહેરૂ ફાઉન્ડેશન સ્ટોનનો વિકાસ, વ્યૂ પોઇન્ટ નં.1 નો વિકાસ, વ્યૂ પોઇન્ટ નં.2 નો વિકાસ, ટેન્ટ સિટી એટ કાઇક નં.4 સમરી શ્લોકની વિકાસ, કલર સ્કીમ અને સાઇનેઝીસ, પાણીના કુલ વપરાશને ધ્યાને લઈ વોટર સપ્લાય પ્રોજેક્ટસ શો, મ્યૂઝીયમ ફાઉન્ડેશન, ઓપન એર થીયેટર એટવ્યૂ પોઇન્ટ નં.1 નો સમાવેશ થાય છે. તદ્ઉપરાંત ઇકો ટુરિઝમ પ્રવૃત્તિ માટે ટેન્ટ સિટી તેમજ હેરિટેજ વિલેજ, હિલ પોઇન્ટસની ઓળખ અને વિકાસની કામગીરી હાથ ધરાયેલ છે. જળાશય સમીપની ટેકરીઓ પૈકી એક ઉપર સરદાર પટેલનું સ્મારક બનાવવાનું કાર્ય તેમજ શૂરપાણેશ્વર મંદિર નર્મદા નદી પર ‘રેવા ઘાટ’ અને મંદિર પરિસરમાં ધર્મશાળા બનાવવાનું આયોજન હાથ ધરેલ છે.²¹

ઉપસંહાર :

આમ, પ્રવાસ કોને કહેવાય ? તેનો હેતુ શું છે ? પ્રવાસનનો ઇતિહાસ સાથેનો સંબંધ તેમજ સરદાર સરોવર યોજનાનો ઇતિહાસ અને ગુજરાતની જીવાદોરી રાજ્યને કેવી રીતે વરદાનરૂપ થશે તથા આ સ્થળની પ્રવાસન પ્રવૃત્તિ ઇત્યાદિની ટૂંકમાં માહિતી આપવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

પાદનોંધ

1. દેસાઈ, મહેબૂબ, પ્રવાસન : સિદ્ધાંત અને વ્યવહાર, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, 2012, પૃ.4
2. કોરાટ, પી.જી. અને દેસાઈ, મહેબૂબ, ઇતિહાસમાં પ્રવાસન વિનિયોગ, ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગર, 2004, પૃ.36
3. પટેલ, અશોક, પ્રવાસન : ગુજરાત, સરોજ એ. પટેલ, અમદાવાદ, 2014, પૃ.14
4. દેસાઈ, મહેબૂબ, ગુજરાતમાં પ્રવાસન, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, 2004, પૃ.3
5. સોની, આરતી, સ્ત્રી-લેખિકાઓનાં યૂરોપનાં પ્રવાસનિબંધો, આદર્શ પ્રકાશન, 2011, પૃ.24
6. ત્રિવેદી, પૂર્ણા, ગુજરાતની ઐતિહાસિક ઘટનાઓ, દર્શિતા પ્રકાશન, મહેસાણા, 2012, પૃ.81
7. પટેલ, પ્રજ્ઞા, નર્મદાડેમના દરવાજા બંધ, રાજ્યના વિકાસના દરવાજા ખૂલવાનો પ્રબંધ, માહિતી નિયામકશ્રીની કચેરી, ગાંધીનગર, અંક-13, તા.1-7-17, પૃ.14
8. ત્રિવેદી, પૂર્ણા, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ.82
9. પટેલ, પ્રજ્ઞા, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ.15
10. એજન, પૃ.14
11. એજન, પૃ.15
12. એજન, પૃ.10

13. કુમાર સંદિપ અને પઠાણ મોઈન, શૂલપાણેશ્વર ઈશ્વરનું અભ્યારણ્ય, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા.લિ., મુંબઈ, અમદાવાદ, 2016, પૃ.58
14. એજન, પૃ.59
15. તા.27-11-2017ની રૂબરૂ મુલાકાતને આધારે.
16. પટેલ, કૃષ્ણપ્રસાદ ઝ., જય હો મૈયા નર્મદા, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, 2010, પૃ.40
17. એજન, પૃ.41
18. એજન, પૃ.42
19. કુમાર સંદિપ અને પઠાણ મોઈન, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ.60
20. વસાવા, બિપીન કે., રાજપીપળા તાલુકાના પ્રવાસન સ્થળો : એક ઐતિહાસિક અધ્યયન, પારંગત, ગૂ. વિ., અમદાવાદ, 2014-15, પૃ.38
21. એજન, પૃ.39